

Demeter Miklós *(Izsevszk)*

Az udmurt népi hegedűs hagyomány szókincse

A dolgozat témája a hagyományos udmurt hegedűjáték „szaknyelve”, különös tekintettel az észak-tatársztáni és a délkelet-mariföldi sosmai nyelvjárást beszélő udmurtok hegedűs hagyományára. Jelen tanulmány a Pécsi Tudományegyetem néprajz szakán írt Hangszerek az udmurt néphagyományban (Hegedűs hagyomány a Sosma vidéki udmurtoknál) című szakdolgozatom része, mely későbbi tapasztalatokat is tartalmaz.

Több okból tartom fontosnak ezzel a témával foglalkozni. A legnyomósabb ok az, hogy az udmurt hegedűzene az utolsó napjait éli. Azok a hegedűsök, akiket felkerestünk, már nem zenélnek közösségi alkalmakon, szerepüket átvették a harmonikások, nincs rá példa, hogy valaki tanulna az öreg hegedűsöktől. Másrészt a szakirodalomban - ami ebben a témában amúgy is nagyon kevés, és gyakran felü-

letes - alig találni valamit a hegedüléssel kapcsolatosan. Ez is oka annak, hogy a dolgozat gerincét a saját gyűjtés anyaga képezi. 1999 és 2008 között több alkalommal jártam mariföldi és tatársztáni udmurt falvakban udmurt hegedüsöknél. A gyűjtés során elsődleges feladatnak tartottam a hegedüs játéktechnika megfigyelését, a dallamok rögzítését. Ezen kívül igyekeztem megtudni a hangszer részeinek megnevezéseit, és a dallamokhoz kapcsolódó táncokat, szokásokat.

Megjegyzés a dolgozatban használt írásjelekhez: technikai okok miatt a dolgozatban a veláris *i* hangot *y*-al jelölöm (pl. *kubyz*, *vylyn aššet* stb.).

A *kubyz*

A sosmai nyelvjárást beszélő udmurtok *kubyz*-nek nevezik a hegedűt.

A *kubyz* szó eredete valószínűleg a törökös 'komuz', 'kobuz' [MINM, vö. a kazah egy darab fából faragott-vájt hegedű] (ennek számos változata) átvétele. Erre példa lehetne a magyar 'koboz' szavunk is, ami viszont egy pengetős hangszert jelöl. Az udmurtokkal szomszédos keresztény tatárok a dorombot nevezik 'kubyz'-nek [Baltasi, tatár zenészek: Függelék].

A marik hegedűje az *ija koviž*, mely eredetileg kéthúros, egy darab fából vájt hangszer volt [Geraszimov 1996: 81]. A Geraszimov könyvében levő fénykép mutatja, hogy még a harmincas években térden tartották a hegedűt. Ez már gyári hangszer [Geraszimov 1996: 84]. Mari hegedűzenét Vikár László is vett fel 1966-ban [Vikár AP 5933 b,c,d,e,], ez a játéktípus megegyezik az udmurt játéktípussal. Geraszimov Rahajeva A. I.-t idézi, aki szerint a balkárok (kipcsak török nép) és más török népek is *dzsija kobuz*-nak nevezik a hegedűt, ami szószerinti fordításban 'íj-vonós hegedű'-t jelent, fjon az íj alakú vonót értve [Geraszimov 1996: 82].

A csuvasok *sërme kupäc*-nak nevezik, a hegedűt.

Ha a *kubyz* szó eredete minden bizonnyal török is, a hangszer eredetére nem lehet pontos választ adni, mert a hangszer egyformán elterjedt a török illetve a finnugor, sőt a szláv hagyományban is. A. Novoszeljszkij [1931: 33] a *gudokot* (háromhúrú orosz hegedű) a mongoloktól eredezteti.

A *kubyz* szó tehát török eredetű, viszont ez nem jelenti azt, hogy kijelenthetjük: maga a hangszer is feltétlenül török népektől került az udmurtokhoz (bár ennek a valószínűsége is fennáll).

A szintén permi ághoz tartozó komiknak is van az udmurt *kubyz*-nek megfelelő hangszerük: a *sigudök*. A szó első tagja (*si*) megfelel az udmurt 1.'hajszál, szórszál 2.'húr' jelentésű *ši* szóval, a második tagja az orosz 'hegedű' jelentésű *gudok*. A hangszer eredete azonban itt is kérdéses. A komi *sigudök* is eredetileg egy darab fából vájt hangszer volt, három húrral. Az Udmurt Köztársaság Kuzebaj Gerd nevű Múzeumában látható jelenleg egy ilyen hangszer a Szentpétervári Múzeum anyagából. Csisztaljov szerint hasonló típusú hangszerek már a permi együttélés idején ismertek lehettek. Megjegyzendő, hogy Csisztaljov nem említi itt az udmurt *kubyz* szót, és a hegedű elterjedését az udmurtoknál a XIX századra teszi [Csisztaljov 1980: 17], akárcsak a Vladikin V. Je. – Hristoljubova L. Sz. szerzőpáros [Vladikin, Hristoljubova 1997: 175]. Ezzel a megállapítással nem értek egyet. Legfőbb érvek ez ellen az udmurt hegedüsök elbeszélései (melyekből kiderül, hogy a hegedű a régi esküvők egyetlen és kötelező hangszere), a hangszer térden való tartása, a szörből (*ši*) illetve bélből készített húrok emléke.

Véleményem szerint az a megállapítás, hogy a hegedű XIX. században terjedt el az udmurtoknál, csak a gyári hangszerekre érthető. Feltételezem, hogy a gyári

hangszerek megjelenése előtt a régészeti leletekhez közel álló, egy darab fából készített hangszereket használtak, és csak a gyári hegedűk megjelenése után kezdtek készíteni házilag a több részből összeragasztott hangszereket. Az viszont tény, hogy a házilag készített hegedűkre mindenki úgy emlékszik, hogy a gyári hegedűk mintájára készültek, csak annál általában valamivel nagyobbak voltak. Egy darab fából készített hegedűre nem találtam adatot az élő néphagyományban.

A szakirodalom a magyarságnál is említi egy darab fából készített hegedűket. Sárosi Bálintot idézem: „Az 1683-ban keltezett *Ungarische Wahrheitsgeige*... című politikai röpirat szerint az egykori magyar hegedű testének alakja hosszúkás négyszögű volt. Nyakát és testét egy darab fából faragták, ill. vésték ki” [Sárosi 1978: 51]. Pontosan ezzel egyező formát is találunk Csisztaljov tanulmányában. A magyarság körében még a 18. században is elterjedt lehetett ilyen hangszerek használata [Sárosi 1978: 53].

Egy hangszerfejlődési vonalra lehet ebből következtetni: az egy darab fából készült hangszereket sok esetben felváltják a később kifejlesztett, nagyobb hangerejű, épített hangszerek (a hegedűről tudjuk, hogy a ma – népzeneben is – elterjedt formáját a 16. század közepén fejlesztették ki Észak-Olaszországban [Sárosi 1978: 51]). Ez a folyamat a vonós hangszerek mellett a pengetősökre is vonatkozik.

Más finnugor népek is használnak hegedűt. A mordvinok hegedűje a *garze / strepka / kajga* [Geraszimov 1996: 82]. Érdemes megemlíteni a hanti-manysi egyhúros vájt hegedűt, a *nin-jux*-ot, mely talán az elképzelhető legrégebbi hegedűforma. A hangszer neve szó szerinti fordításban: ’*nő-fa*’ [Lázár Katalin népzenekutató szóbeli közlése]. Megjegyzem, hogy a M. V. Tuvalovtól hallott hegedűrészek neveiből arra lehet következtetni, hogy a hegedűt ’nőnek’ képzeli. Gondolok itt a *vylyn aššet* (’felső kötény’) és az *ulyn aššet* (’alsó kötény’) kifejezésekre, melyek női ruhadarabokat jelölnek [ld. Tuvalov M. V.: táblázat]. Érdemes lenne megtudni, hogy egyes népeknél milyen elképzelések vannak a hegedű “neméről”. Mint láttuk, ez kiderülhet a hangszer nevéből, vagy a hangszer részeinek megnevezéséből.

A *kubyz* szóhoz kapcsolódó egyéb kifejezések:

kubyzč'i – ’hegedűs’, a sosmai nyelvjárásban;

kubyz ši – ’hegedűhúr’, a sosmai nyelvjárásban [pl. Andrejev K. Gy. Függelék];

ymkubyz – ’doromb’, a kazani nyelvjárásban [Munkácsi 1896: 222, Boriszov 1991: 357];

kubyz zyryn – ’hegedűvonó’ [Boriszov 1991: 147];

krež-kubyz – ’hegedű’ [Golubkova 1981: 681];

További hegedűvel kapcsolatba hozható udmurt kifejezések:

kusko-krež – ’derekas krezs’, utalva a hegedű formájára [Vladikin, Hrisztoljubova 1997: 175];

koskam-krež – ’vonós krezs’, ’hegedű’, Udmurt Közt., Grahovo ker. [Gorodszkova O. 5.1. alfejezet];

krež – ’hegedű’-t jelent a baskíriai udmurtoknál [Wichmann 1987: 114];

koskan – ’hegedűvonó’, sosmai nyelvjárás;

– ’görbülés, meghajlás’ [Munkácsi 1896: 182], elképzelhetőnek tartom, hogy a ’vonó’ jelentést a vonó ugyancsak görbe alakja miatt nyerte asszociatív úton.

Ezek a fenti kifejezések nem tartalmazznak török elemeket, tősgyökeres udmurt kifejezések.

A hegedű eredete nyelvészeti alapon tehát megválaszolhatatlan kérdés, hiszen a hangszer megnevezésére mind török eredetű (*kubyz*), mind finnugor (*krež*) elnevezés létezik az udmurt nyelvben.

Meg kell még említeni, hogy az udmurtok a dudát a *byz* illetve a *kubyz* szóval fejezik ki [Vladikin, Hrisztoljubova 1997: 175]. Érdekes a két hangszer (hegedű-duda) nevének összecsengése, bár messzemenő következtetések nem vonhatóak le belőle, hiszen általános jelenség az, hogy különböző hangszereknek azonos nevük van.

A *kubyz* szó népetimológiai magyarázata: *ku* ('bőr') + *biz* (eredetileg valószínűleg hangutánzó szó [Gerd, 2007: 3] később már 'duda' jelentése is van), azaz: 'bőrből származó hang', vagy 'börduda'.

2. A hegedű részeinek elnevezése

A hegedűt mindegyik zenész, énekes *kubyz*-nek mondta, úgy Tatársztánban, mint a Mari Köztársaságban. A hangszer részeinek elnevezései is megegyeznek a vizsgált területen néhány apró eltérés kivételével. Esetleg annyi a különbség, hogy van, aki kevesebb részletét tudja megnevezni a hangszernek.

Zenész	Kartamisev K. Gy.	Tuvalov M. V.	Koparov A. Ny.	Andrejev K. Gy.	Zaharov Ny. G.
Hely	Tatársztán	Tatársztán	Tatársztán	Mari Közt.	Mari Közt.
Vonó	<i>koskan</i>	<i>koskan</i>	<i>koskan</i>	<i>koskan</i>	
Húr		<i>ši</i>		<i>kubyz ši</i>	
1-es húr	<i>vekč'i d'ez</i>	<i>vekč'i d'ez</i> (<i>balalajka d'ez</i>)	<i>balalajka d'ez</i>		
2-es húr	<i>gajtan</i>	<i>gajtan</i>	<i>gajtan</i>		<i>gajtan</i>
3-as húr	<i>zök gajtan</i>	<i>gajtan</i>	<i>gajtan</i>		<i>gajtan</i>
Oldal	<i>urdes</i>				
Alj	<i>šör</i>				
Fedlap	<i>bam</i>				
Húrtartó láb	<i>atas</i>	<i>piki</i>	<i>atas</i>	<i>atas</i>	<i>atas</i>
Nyak	<i>č'irti</i>	<i>č'irti</i>		(<i>grif, or.</i>)	
Fogólap		<i>vylyn aššet</i>			
Húrtartó		<i>ulyň aššet</i>			
Szeg	<i>čog</i>	<i>aššet kuton</i>			
Csiga	<i>d'ir</i>	<i>d'ir</i>	<i>d'ir</i>	<i>d'ir</i>	
Lélek	<i>piki</i>	<i>piket</i>	<i>piket</i>	<i>pi't'et</i>	<i>pi't'et</i>
Szalag	<i>kal, kâu</i>	<i>ošet</i>		<i>kâu</i>	
Hanglökulcs	<i>čog</i>			<i>čog</i>	<i>pozirtet</i>

BIBLIOGRÁFIA

BELJAJEV V. 1989. Szpravka ob udmurtszkih narodnih muzikalnih insztrumentah. In: Udmurtszkije narodnije pesznyi. Szer. prof. Gippiusz Je.V. Izsevszk. 34–38 o.

CSISZTALJOV P. I. 1980. Muzikalnije insztrumenti permszkih narodov. Szik-tivkar.

- EMSHEIMER, Ernst. Egy finnugor furulyatípus? In: A vízimadarak népe. Szerk. Guly János Budapest, Európa Könyvkiadó, 1975.
- GERASZIMOV, Oleg. 1996. Narodnije muzikalnije insztrumenti mari. Joskar-Ola.
- GERD, Kuzebaj. Gerd újság. 2007. október, 10. szám, 3. oldal
- GOLUBKOVA, A. N. 1989. K voproszu o rannjih etapah formirovanyija muzikalnoj kulturi udmurtov. In: Isztoki iszkussztva Udmurtyii. Izsevszk. 3–11. o.
- GOLUBKOVA, A. N. Udmurtszkaja muzika. In: Muzikalnaja enciklopedija. 5. kötet. Moszkva.
- KARPOV A. M. 1989. Drevnyije muzikalnije instrumenti. In: Isztoki iszkussztva Udmurtyii, Izsevszk.
- KELMAKOV V. K. 1998. Kratkij kursz udmurtszkaj dialektologii. Izsevszk, Izdatelsztvo Udmurtszkogo universziteta.
- KOZMÁCS, István. 2001. Az udmurtok - Udmurtia. In: Finnugor kalauz. Szerk. Csepregi Márta. Győr. 91–106 o.
- KUNGUROV Sz. N. 1994. Udmurtszkije tragycionnije muzikalnije insztrumenti. Izsevszk.
- KUNGUROV Sz. N. 2000. Skola iszkussztva igri na kreze. Izsevszk
- MINM – Muzikalnije insztrumenti narodov mira. Goszudarsztvennij Centralnij Muzej muzikalnoj kulturi im. M. I. Glinki. Moszkva. (Prospektus).
- MINNIJAHMETOVA T. G. 2000. Kalendarnije obrjadi zakamszkih udmurtov. Izsevszk.
- MUNKÁCSI, Bernát. 1887. Votják népköltészeti hagyományok. Budapest, Magyar Tudományos Akadémia.
- MUNKÁCSI, Bernát. 1896. A votják nyelv szótára. Budapest. (2. kiadás: Pécs, 1990).
- MUNKÁCSI, Bernhard. 1952. Voksbräuche und Volksdichtung der Wotjaken. Herausgegeben von D. R. Fuchs. Helsinki, Suomalais-Ugrilainen Seura.
- NOVOSZELJSZKIJ A. 1931. Ocserki po isztorii russzkih narodnih muzikalnih insztrumentov. Moszkva, Goszudarsztvennoje muzikalnoje izdateljsztvo.
- NURIJEVA I. N. 1999. Muzika v obrjadovoj kulture zavjatskih udmurtov. Izsevszk.
- SÁROSI, Bálint. 1978. Magyar népi hangszerek. In: Ének-zeneszakköri füzetek I., Tankönyvkiadó, Budapest. Második kiadás.
- SÁROSI, Bálint 1998. Hangszerek a magyar néphagyományban. Budapest, Planétás Kiadó. 5–7 o.
- TARI, Lujza 1997. Ammerkungen zum Geigenstil der finnougriischen Wotjaken und Tscheremissen des Wolga-Kama-Gebietes. In: Studia Musicologica Academiae Scientiarum Hungaricae. 38/3–4., 291–314.
- TARI, Lujza 1999. A nők és a hangszerjáték. In: Hagyományos női szerepek. Nők a populáris kultúrában és a folklórban. Válogatta, a szöveget gondozta és szerkesztette Küllös Imola. Magyar Néprajzi Társaság, Szociális és Családügyi Minisztérium Nőképviselési Titkársága. Budapest
- TARI, Lujza 2001. Kodály Zoltán, a hangszeres népzene kutatója. Balassi Kiadó, Budapest.

- VERESCSAGIN G. J. (1889, Szentpétervár) Szobranyje szocsinyenyij. Tom II. Votyaki Szarapuljszkogo ujezda Vjatszkoj gubernyii. Izsevszk, 1996: 105–106. o.
- VIKÁR, László. 1974. Archaikus finnugor dallamtípusok. In: Népzene és zenetörténet II. Szer. Vargyas Lajos. Budapest, Editio Musica. 5–64 o.
- VIKÁR, László. 1984. Finnugor és török népek zenéje. Hungaroton LPX 18087-89
- VIKÁR, László. 1993. A Volga-Kámai finnugorok és törökök dallamai. Budapest, MTA Zenetudományi Intézet.
- VIKÁR, László. 2002. Volgán innen, Volgán túl: Naplójegyzetek a magyar őshaza vidékéről. Budapest, Balassi kiadó.
- VIKÁR, László, BERCZKI, Gábor. 1979. Chuvash Folksongs. Budapest, Akadémiai kiadó.
- VIKÁR, László, BERCZKI, Gábor. 1989. Votyak Folksongs. Budapest, Akadémiai kiadó.
- VLADIKIN V. Je., HRISZTOLJUBOVA L. Sz. 1997. Etnografija udmurtov. 2-ik kiadás. Izsevszk, Udmurtija kiadó.
- VLADIKINA T. G. 1998. Udmurtszkij folklor. Izsevszk.
- WICHMANN, Yrjö. 1987. Wotjakischer Wortschatz. Helsinki, Suomalais-Ugrilainen Seura.